

A ROMA ETNICITÁS „TÁRSADALMI KONSTRUKCIÓJA” BULGÁRIÁBAN, MAGYARORSZÁGON ÉS ROMÁNIÁBAN A PIACI ÁTMENET KORSZAKÁBAN

Ki a cigány? Mi a roma népesség száma egy adott országban, a világ valamelyik régiójában, vagy akár az egész világon? Ezek a kérdések jó ideje foglalkoztatják a társadalomkutatókat s e kérdésekre igencsak különböző válaszok adhatók. E viták az etnicitás vagy „rassz” társadalmi konstrukciójának, vagy az etnicitás, illetve „rassz” biológiai meghatározottságának a problémáját érintik, ezért az etnicitással foglalkozó kutatókat különösen érdeklik. (Barth 1969; Eschbach–Gomez 1998; Waters 1992 és 1999).

Mind ez idáig a közép-európai régió legkiválóbb romakutatói (lásd ezzel kapcsolatban Kemény 1976; Kemény 1997; Kertesi 1998; Kertesi–Kézdi 1998) abból az előfeltevésből indultak ki, hogy mód van arra, hogy a roma népességet objektív módon meg tudjuk határozni, s így egyértelműen meg lehet azt is becsülni, hogy mekkora a roma népesség száma vagy aránya egy társadalmon belül. Keményék helyesen mutattak rá arra, hogy a cigányok népszámlálásonként igencsak különböző módon válaszoltak, ha azt kérdezték tőlük, hogy cigány nemzetiségűek vagy cigány nyelvet beszélnek-e. Egyik népszámlálásról a másikra a magukat cigánynak vallók száma drasztikusan változhatott, feltehetőleg annak függvényében, hogy mennyire tartottak a megkérdezés időpontjában a megkérdezettek cigányellenes előítéletektől. Ebben az értelemben a cigányok önidentifikációja „megbízhatatlan” információnak tekinthető. A „hibát” korrigálendő Keményék úgy döntöttek, hogy nem azokat tekintik cigánynak, akik magukat romának vallják, hanem akiket a „társadalmi környezetük” annak tekint. A „társadalmi környezetet” gyakorlatilag szakértőkből álló „zsűriként” fogták fel. A társadalmi környezet megítélését keresve elvileg akár a szomszédok véleményét is ki kellett volna kérni (s néhány esetben Kemény és munkatársai ezt meg is tették), de a szomszédok szisztematikus kikérdezése gyakorlati megfontolások miatt elképzelhetetlen (már csak a személyiségi jogok védelme miatt sem képzelhető el olyan kutatás, mely azzal kezdődne, hogy a kutatók végigjárjanak településeket, és házról házra azt tudakolják, ki cigány ebben a faluban vagy városrészben). Érthető és helyeselhető módon Keményék tehát társadalmi környezetnek azokat a „szakértőket” tekintették, akik ilyen vagy olyan formában sokat foglalkoztak cigányokkal, és ezért várható volt, hogy ismerik a cigány családokat a munkaterületükön. Ilyen szakemberek a szociális munkások, a tanítók, az önkormányzati vagy rendőrségi tisztviselők. Kemény 1971-ben és 1993-ban végzett ilyen módszerrel romafelmérést Magyarországon, s kutatásának egyik fontos célkitűzése mindkét időpontban az volt, hogy a cigány népesség nagyságának megbízható becslését adja (Kemény 1973; Kertesi–Kézdi 1998).

Korábbi dolgozatainkban (Ladányi 1996; Ladányi–Szelényi 2000; Emigh–Szelényi 2001) elismeréssel írtunk Kemény gondos forráskritikai munkájáról, s

egyetértettünk vele abban, hogy a népszámlálási adatok „megbízhatatlanok”. Mindössze annyit javasoltunk, hogy minden etnikai klasszifikációt az önidentifikációhoz hasonló kritikai elemzésnek kell alávetni. A mi kiinduló hipotézisünk az volt (s az is maradt), hogy minden etnikum „társadalmi konstrukció”. Minden etnikai csoport határa elmosódott: az, hogy ki van e határvonalon „belül”, s ki esik azon „kívül”, nagymértékben attól függ, hogy ki végzi az etnikai besorolást, klasszifikációt. Az etnikai besorolás távolról sem semleges, „objektív” folyamat. Az ilyenfajta besorolást mindig éles társadalmi küzdelmek határozzák meg. E küzdelmeket gyakran etnikai előítélet, diszkrimináció jellemzi. Amikor az etnikai besorolást végző szereplő úgy dönt, hogy valaki inkább A és nem B etnikai kategóriába tartozik, akkor ez a döntése az ily módon besorolt személy élete szempontjából sokszor messzemenő, pozitív vagy negatív következményekkel jár. Ebben az értelemben az etnikai besorolás a „klasszifikációs küzdelmek” részének tekinthető. Ennek a küzdelemnek a kiemenetelét távolról sem csupán a besorolás tárgyát képező személy társadalmi vagy netalán biológiai-genetikai jellemzői befolyásolják, hanem súlyosan meghatározóak ebben a folyamatban a besorolást végzők érdekei, előítéletei és társadalmi jellemzői is. Ezen episztemológiai megfontolások által vezetve dolgoztuk ki kutatási stratégiánkat: nem azt keressük, hogy melyik az egyetlen „tudományosan helyes” besorolási rendszer, melyik besorolás alapján tudjuk „pontosan” megállapítani, hogy valamely etnikumhoz az adott népesség mekkora hányada tartozik. Inkább az a célunk, hogy feltérképezzük a lehetséges etnikai besorolási rendszereket, s empirikusan azt vizsgáljuk, hogy melyek a besorolásra került és a besorolást végző személyek demográfiai, szociális stb. jellemzői. Az interpretatív, hermeneutikai társadalomkutatás hagyományait követjük tehát az etnikai besorolási gyakorlatok mechanizmusainak empirikus feltérképezése során.

A közép-európai roma népességnek legalább három besorolási rendszerét lehet feltérképezni az empirikus társadalomkutatás módszereivel:

1. A megkérdezett etnikai önazonosítása – ki tekinti magát romának?
2. Romákkal vagy a „roma kérdéssel” foglalkozó „szakemberek” besorolása (kit tekintenek cigánynak a tanítók, önkormányzati tisztviselők, társadalmi munkások, nővérek, orvosok, rendőrök stb.)
3. Kit tekintenek romának a kereskedelmi vagy tudományos célokat szolgáló kérdőíves felméréseket adminisztráló kérdezőbiztosok?

Egyéb besorolási rendszerek is elképzelhetők. Például elvileg indokolt lenne megkérdezni a szomszédokat is arról, hogy a városnegyedükben vagy falujukban kik romák. Személyiségi jogokkal kapcsolatos megfontolások azonban ennek a besorolási rendszernek a felmérését gyakorlatilag lehetetlenné teszik. Ráadásul ez igen költséges és bonyolult eljárás is lenne.

Előfeltevéseink szerint valamennyi, az előzőekben vázolt besorolási rendszernek van „valóságtartalma”; mindegyik rendszer mond valamit arról, hogy kik a besoroltak, s az etnikai besorolást mennyire befolyásolja, hogy ki a besoroló (Ferrante–Brown 1998; Telles–Lim 1998). Mivel a besorolást befolyásolja az, hogy ki végzi a besorolást, várhatóan a három besorolási rendszernek az eredménye is különböző lesz. A szakértők gyakran romának neveznek olyan személyeket, családokat is, akik nem tekintik magukat romának, a kérdezőbiztosok romának minősíthetnek háztartásokat, akikről a szakértők nem gondolják, hogy azok romák. E három besorolási rendszer

felfogható úgy is, mint különböző nagyságú, egymáson belül elhelyezkedő körök rendszere. A legnagyobb kört a kérdezőbiztosi minősítés adja. Azon belül helyezkedik el a szakértői besorolás kisebb köre, végül a legkisebb, de a szakértői besoroláson belül elhelyezkedő kört az önidentifikáció jelenti. Más szavakkal: az önmagukat cigánynak vallókról vélhetőleg a szakértők is mindig azt gondolják, hogy romák, de romának klasszifikálnak magukat nem cigánynak tekintő embereket is stb. Röviden összefoglaljuk, hogy mi a „valóságtartalma” a három besorolási rendszernek, s miért nem tartjuk indokoltnak, hogy a három rendszer közül bármelyiket is tudományosan értékesebbnek vagy „igazabbnak” tekintsük a többinél. (Érvelésünk csak a fent említett besorolási rendszerek tudományos valóságtartalmára vonatkozik. Ezzel szemben meggyőződésünk, hogy hivatalos, hatósági használatra csak az önidentifikáción alapuló besorolásnak van létjogosultsága.)

Kezdjük elemzésünket az *önidentifikáció* kérdésével. Mint már említettük, a tudományos igényű romakutatás Közép-Európában, s különösképpen Magyarországon az 1970-es évek elején abból a felismerésből indult ki, hogy az önbesorolás módszerét használó népszámlálások „megbízhatatlanok”, vagyis adataik népszámlálásról népszámlálásra, demográfiai folyamatokkal nem magyarázható módon ingadoznak. Az önidentifikáció alapján romának tekinthetők száma egy-egy országban egyik évtizedről a másikra drámaian megnőhet vagy lecsökkenthet. Ez a jelenség megfigyelhető egyébként a nem roma etnikai kisebbségek esetében is. Így például szlovákiai vagy romániai magyarok, illetve a magyarországi szlovákok, románok, németek száma is demográfiaiag értelmezhetetlen módon ingadozik. A kisebbségi népességcsoportok ilyen lélekszámbeli változásai nem magyarázhatók a vándorlási egyenleggel vagy népmozgalmi változásokkal, sokkal inkább politikai tényezőkkel függnek össze. Ha valamely kisebbség előítéletek növekedésétől tart, akkor érthető módon kevésbe vallja magát e kisebbség tagjának. Mindebből azonban téves lenne azt a következtetést levonni, hogy az önbesorolás „hibás” eredményt ad. Az a tény, hogy ki vallja magát romának, ha valaki a származását firtatja, fontos társadalmi tény a társadalomkutató számára. Ez éppen annyira „objektív”, illetve „tényszerű”, mint ha valakit egy szakértő e kisebbség tagjaként nevez meg. Az önidentifikáció egyrészt azt jelentheti, hogy a megkérdezettnek nincs módja magát nem romaként meghatározni, például azért, mert cigány anyanyelvű, s a szóban forgó ország hivatalos nyelvét nem beszéli jól (nemzetközi vizsgálatunk azt mutatja, hogy az anyanyelv és az önbesorolás között szoros kapcsolat van), vagy mert cigánytelepen él (Bulgáriában a roma lakosság nagyobb része még mindig cigánytelepi lakos, s az ő esetükben értelmetlen lenne, ha azt próbálnák állítani magukról, hogy nem cigányok). Az önidentifikáció azonban az etnikai vagy éppenséggel nemzeti tudat fontos indikátora is lehet. Nem lennénk meglepődve, ha azt tapasztalnánk, hogy a roma polgárjogi küzdelmek eredményeként idővel csökkeni kezd az önidentifikáció és a szakértők vagy kérdezőbiztosok által történő besorolás között különbség. Idővel azoknak az aránya, akik magukat romának nevezik, növekedhet, részben mert a polgárjogi küzdelmek eredményeként inkább tekinthetik magukat „büszkén” romának, részben mert még politikai vagy akár anyagi előnyöket is várhatnak attól, ha magukat romaként határozzák meg.

Nem kevésbé „értelmezhető” vagy kevésbé „hasznos” azt tanulmányozni, hogy kiket sorolnak a romák közé a szakértők (tanítók, szociális munkások, rendőrök,

stb.). Különösképpen olyan kutatásokban, melyekben a cél szociál- vagy társadalompolitikai javaslatok kidolgozása (és ez volt a Kemény-féle felmérések egyik fontos, deklarált célja), kitűnő gondolat, hogy meghatározzák a népességnek azt a körét, melyet romaként kezelnek azok, akiknek a feladata a szociál- vagy társadalompolitikai célok megvalósítása. Miért is gondolják ezek a szakemberek valakiről azt, hogy roma? Kis települések esetében minden bizonnyal úgy képzelik ezek a szakértők, hogy „tudják”, hogy falujukban ki a cigány, hiszen személyesen ismernek mindenkit, sőt azt gondolják, hogy ismerik mindenki származását, szüleit vagy nagyszüleit is. Még ilyen esetekben is óvatosságra intenénk azokat, akik a szakértői besorolást felülbírálhatatlan, „objektív tényként” kezelik. Lesznek egyesek, akik az „egy csepp vér” elve alapján végzik a roma etnikai besorolást – mindenkit romának neveznek, akinek a felmenőági rokonai között bárki valaha is vélhetően roma volt. Mások más kritériumokat használhatnak: elképzelhető, hogy egyes szakértők a vegyes házasságban élőket már nem tekintik romának, különösképpen olyan esetekben, ha a szóban forgó háztartás életformáját tekintve „nem él cigányként”. Elképzelhető, hogy egyes szakértők pusztán a „cigány életmód” alapján döntenek el, ki a roma s ki nem, de mivel a cigány életmód ebben az esetben feltehetőleg pusztán annyit jelent, hogy valaki szegény, az, aki szegény, könnyen cigánynak minősül, s gyakran az minősül cigánynak, aki szegény.

Városokban még ennél is bonyolultabb, hogy milyen szempontok alapján végzik el az etnikai besorolást a szakértők. Közép- és Dél-Európában a romák olykor még teljes mértékben szegregált gettóban laknak. Erre jó példa a Nadezsda negyed a bulgáriai Szliven városában. Ebben az esetben a lakcím mintegy az etnikai hovatartozás bizonyítéka, bár közelebbi, alaposabb vizsgálat kimutathatja, hogy a szegregált gettóban lakhatnak nem roma származású szegények is, akik cigányokhoz hasonló körülmények között élnek. Ha azonban a besorolandó személyek nem Nadezsdához hasonló gettóban élnek, és ez a gyakoribb eset, akkor a szakértők dolga még nehezebb, s valószínű, hogy az etnikai besorolást döntően a szóban forgó személyek társadalmi helyzete alapján végzik el. Eleve csak azért tudják, hogy ki a szóban forgó személy, mert az a segítségüket kérte, vagy mások hívták fel erre a háztartásra, illetve személyre a figyelmüket, mert úgy gondolták, hogy segítségre, illetve különös figyelemre szorulnak (mivel szegénynek, elesettnek vagy éppenséggel bűnözőnek vélték őket). A szakértők ebben az esetben nagy valószínűséggel a „társadalmi vagy szociális problémának” számító egyéneket minősítik romának. Wade Latin-Amerika esetében mutatta ki, hogy „feketének” többnyire az alacsony társadalmi státuszúakat tekintik, míg a magasabb társadalmi státusz esetleg kiemelhet valakit a „fekete” kategóriájából (Wade 1997). Miért gondolná például egy tanító egy gyerekről, hogy cigány, ha jól tanul, ha csak egy vagy két testvére van, s a szülei is dolgoznak? Még ha a gyerek bőre egy kicsit sötétebb is az átlagosnál (bár vannak szőke és kékszemű cigányok is), akkor sem biztos, hogy a gyerek cigány, hiszen éppen elég sötét bőrű magyar, bolgár vagy román van. A klasszifikáció alapja tehát az esetek jelentős, ha ugyan nem túlnyomó részében a „cigány életmód” – ami alatt általában szegénységet, rendezetlen életkörülményeket szoktak érteni.

Szó sincs arról, hogy a cigánynak minősülők körében szakértői besorolással végzett kutatásokat használhatatlannak vagy kevésbé értékesnek tartanánk. Fenti érveinkből azonban kiderül, hogy a szakértői besorolás egybemosza a szegénységet, a

társadalmilag problémásnak tekintett magatartást és a roma etnicitást, ezért – paradox módon – éppen a szegénység és etnicitás összefüggéseinek a kutatására kevésbé alkalmas kutatási módszer. Nem igazán meglepő, ha az alapsokaságát ilyen módon meghatározó kutató azt találja, hogy a romák szegények, hiszen azon romák jelentős részét, akik kiemelkedtek a szegénységből, definíció szerint kihagyta vizsgálódásának köréből.

Ez vezet el bennünket a kérdezőbiztosi besorolás problémáihoz. A társadalomkutatásban hosszú múltra visszavezethető hagyománya van annak a gyakorlatnak, hogy a kutatók a megkérdezettek etnicitását a kérdezőbiztos becslése alapján próbálják felmérni. Ezt a módszert még népszámlálásoknál is alkalmazták. (A kérdezőbiztosok által végzett etnikai besorolás hasznosságáról és problémáiról lásd Telles megjelenés alatt levő tanulmányát). Ezt a módszert gyakran használták az Egyesült Államokban, s újabban Közép- és Dél-Európában is. A szakértői besorolás hívei (Kertesi 1998; Havas–Kemény–Kertesi, 1998) magvas érveket szolgáltatnak azzal kapcsolatban, hogy miért „megbízhatatlan” a kérdezőbiztosi besorolás. Az önidentifikáció és kérdezőbiztosi besorolás között olykor kisebb, máskor igen nagy lehet az eltérés. Az Egyesült Államokban az afro-amerikaiak esetében a két klasszifikáció jól közelíti egymást (Edward Telles kutatásai szerint mintegy 90%-ra tehető azoknak az aránya, akiket a kérdezőbiztos „feketének” minősített, s az e minősítéstől független felmérésben magukat is afro-amerikainak mondták, lásd Telles, megjelenés alatt). Az Egyesült Államokban tehát viszonylag kis hibát követ el az, aki helyettesíti az önidentifikációt (legalábbis a feketék esetében) a kérdezőbiztosi besorolással. Brazíliában azonban a két besorolás lényegesen eltér egymástól (ismét Telles szerint a kérdezőbiztos által feketének gondoltaknak csak mintegy 58%-a azonosítja önmagát feketének, lásd Telles, megjelenés alatt). Tanulmányunkban be fogjuk mutatni, hogy a közép- és dél-európai régióban hasonlóan nagy különbségek vannak az országok között abban a tekintetben, hogy az önidentifikáció mennyiben esik egybe, illetve tér el a kérdezőbiztos által végzett etnikai besorolástól.

Kemény és munkatársai magyarországi kutatásaik alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a kérdezőbiztosi besorolást azért nem helyes használni, mert a kérdezőbiztosok nem kellőképpen tájékozottak, s ezért besorolásuk megbízhatatlan. Bár e kritika jelentős mértékben indokolt, véleményünk szerint a kérdezőbiztosi besorolás mégis fontos módszer az etnicitás kutatói számára. Kétségtelen, hogy a kérdezőbiztosok amikor valakinek az etnicitását próbálják eldönteni, mintegy a „megérzésükre” támaszkodnak, de ez nem teszi besorolásukat érdektelenné. Mindenekelőtt a hasonlóan „megérzésen” alapuló etnikai besorolás a legkülönbözőbb élethelyzetekben is előfordul, s messzemenő konzekvenciákkal jár az így besorolt személyek számára. Ha egy kérdezőbiztos egyórás, a megkérdezett lakásán végzett interjú után azt gondolja, hogy a megkérdezett személy cigány, könnyen elképzelhető, hogy egy áruház detektívje hasonló következtetésre jut, pusztán a szóban forgó személy bőrszíne, viselkedése vagy öltözködése alapján, s ezért cigányként is kezeli, ami ebben a vonatkozásban könnyen azt jelentheti, hogy feltételezi róla, hogy tolvaj. Ha valaki egy állásra jelentkezik, a munkaadó valószínűleg az esetek jó részében szintén „megérzés” alapján dönti el, hogy a jelölt cigány-e, s nem elképzelhetetlen, hogy ilyen „megérzés” alapján utasítja el a cigánynak vélt jelentkezőt. Az előítéletek, melyek alapján az áruházban valaki a detektív zaklatásának van kitéve, vagy amiért nem kapja meg azt a

munkát, amire jelentkezett, hasonló dinamikát követ, mint a kérdezőbiztos „tájékoztalan” besorolása.

Fontos azonban azt is figyelembe vennünk, hogy bizonyos szempontból a kérdezőbiztosok jobban tájékozottak, mint a szakértők. Ha egy családot vagy személyt nem tekint a társadalmi környezet szociális problémának, akkor a szakértő feltehetőleg ritkán vagy soha nem próbálja kideríteni annak a személynek az etnikai hovatartozását. A kérdezőbiztos azonban egy órát, vagy akár még több időt is tölt a besorolandó személy lakásában. Alkalma van megfigyelni a lakás belső berendezését, a család több tagjával is találkozni, s ezért juthat arra a következtetésre, hogy bár a család nem „szociális eset”, ennek ellenére elképzelhető, hogy a megkérdezett cigány származású. Survey-technikával készülő kutatás esetén nem ismerünk hatékonyabb módszert annak a feltérképezésére, hogy kik lehetnek a sikeresen asszimilálódott cigányok. Elképzelhető, hogy a kérdezőbiztosok a rendezett körülmények között élő emberek egy részéről is azt gondolják, bórszínűk, beszédmódjuk, a velük élő rokonok bórszíne vagy beszédmódja vagy más okok miatt, hogy azok cigányok, holott a szakértőknek ez az eszükbe se jutna. Azt gondoljuk, hogy Közép-Európában a roma népességnek mintegy a fele többé-kevésbé asszimilálódott. Önidentifikációval és szakértői besorolással éppenséggel e réteg jelentős részét hagyjuk ki a kutatásainkból, s ezért nem értjük meg egyebek mellett azt sem, hogy melyek a romák társadalmi felemelkedésének legjellemzőbb módozatai.

Korábbi tanulmányunkban már kimutattuk (Ladányi 1996), hogy az önmagát romaként meghatározók társadalmi helyzete számottevően különbözik azokétól, akiket a kérdezőbiztosok romának tekintenek, de akik magukról nem mondják azt, hogy ők cigányok. Az önmagukat cigánynak tekintők általában szegregáltabb körülmények között laknak, több gyermekük van, alacsonyabb az iskolai végzettségük, nagyobb valószínűséggel munkanélküliek, mint akiket csak a kérdezőbiztosok tekintenek cigánynak. Ez a tanulmányunk a 2000-ben végzett „Szegénység, etnicitás és a szegénység feminizációja az átmeneti társadalmakban” címet viselő kérdőíves felmérés és az ahhoz kapcsolódó esettanulmányokból származó adatokra támaszkodik. Három országból, Bulgáriából, Magyarországról és Romániából származó adatokat elemzünk.

Ebben a három országban – a legkülönbözőbb becslések szerint – különösen magas a roma népesség száma. A roma népesség számát – a becslésekkel kapcsolatos fenntartásainkat már e tanulmány elején kifejtettük – Romániában 1,8–2,5 millióra, Bulgáriában 600.000–700.000-re és Magyarországon 500.000–600.000-re szokás tenni (Davidova 1995). E három ország sok szempontból hasonlatos egymáshoz; nemcsak szomszédosak egymással, hanem mind három ország közelebbi és távolabbi múltjában is számos a hasonlóság. Ezért úgy gondoltuk, hogy amennyiben arra az eredményre jutnánk, hogy etnikai stratifikációs rendszerük számottevően eltér egymástól, akkor ezt különösen érdekes eredménynek kellene tekintenünk.

Kérdőíves felmérésünkben három etnikai besorolási rendszerrel kapcsolatban gyűjtöttünk adatokat:

- a) minden megkérdezettől megtudakoltuk, hogy származását tekintve ő magát melyik etnikai csoporthoz tartozónak véli (önidentifikáció);

- b) megkértünk szakértőket (többnyire szociális munkásokat), hogy jelöljék meg a véletlen mintáinkból azokat a háztartásokat, melyekben az ő véleményük szerint cigányok élnek (szakértői besorolás);
- c) megkérdeztük a kérdezőbiztosokat, hogy a családot, ahol éppen befejezték egy interjút, cigánynak tartják-e (kérdezőbiztosi besorolás).

A kérdezőbiztosokat és szakértőket arra is megkértük, hogy töltsenek ki egy rövid kérdőívet, amiben megmagyarázzák, milyen szempontok alapján minősítettek egy-egy családot romának, illetve megkérdeztük őket saját életkorukról, nemükről, iskolai végzettségükről és etnikai önbesorolásukról is

Tanulmányunk célja, hogy bemutassa, milyen országokénti különbségek figyelhetők meg az etnikai klasszifikációs rendszerekben Bulgáriában, Magyarországon és Romániában. Ebben a tanulmányban csak az önidentifikáció és a kérdezőbiztosi besorolás különbségeivel, illetve hasonlóságaival foglalkozunk. A szakértői besorolás adatait idáig még nem volt módunk gondosan elemezni.

Kezdjük elemzésünket a kérdezőbiztosi besorolással. E vonatkozásban kutatásunk két lépcsőben zajlott. Az első lépcsőben piackutató intézmények rendszeres havi omnibusz felméréseihez kapcsolódtunk. Ezeket a felméréseket „szűrőfelméréseként” kezeltük, s célunk az volt, hogy országoként 10.000-19.000 interjúhoz kapcsolódva elég nagy számú roma címet gyűjtsünk össze, annak érdekében hogy vizsgálatunk adatai statisztikailag értékelhetőek legyenek. Mindössze arra volt elég pénzünk, hogy országoként 2.000 személyes interjút végezzünk. Arányos, nem rétegzett mintavétel esetében országoként tehát csak mintegy 100 roma család került volna a mintánkba. Célunk az volt, hogy országoként 300-500 roma válaszadónk legyen. Ezt értük el az egy éven keresztül végzett szűrővizsgálattal. A piackutatói felmérésekben, melyekhez kapcsolódtunk, természetesen nem faggatták a megkérdezetteket etnicitásukról. Mi az interjú végén viszont megkérdeztük a kérdezőbiztost, hogy a megkérdezett véleménye szerint roma-e. A kérdezőbiztostól azt is megkérdeztük, hogy mennyire biztos ítéletében, és hogy ítéletét milyen megfontolások alapján alakította ki. Később megkerestük azokat, akiket a szűrőfelmérésben a kérdezőbiztosok romának klasszifikáltak, s velük személyes interjút folytattunk. E személyes interjú során megkérdeztük a roma almintába kerültektől (és az országos reprezentatív mintába kerültektől is), hogy önmagukat melyik etnikai csoporthoz tartozónak tartják. E második interjú végén újra megkérdeztük a kérdezőbiztost, hogy – most már a megkérdezett önidentifikációjának az ismeretében – ítélje meg, hogy a megkérdezett cigány-e. Így tehát minden megkérdezettet három alkalommal klasszifikáltunk etnikai hovatartozását tekintve: a szűrőfelmérés során az első kérdezőbiztos ítélete alapján, a mi saját felmérésünkben a megkérdezettek önidentifikációja szerint, illetve a mi felmérésünk végén a második kérdezőbiztos ítélete alapján.

Mindenekelőtt azt elemezzük, hogy a két kérdezőbiztosi besorolás mennyire konzisztens. Számítanunk kell bizonyos inkonzisztenciára a két besorolás között. Részben a kérdezőbiztosok társadalmi jellemzői (így életkoruk, nemük, iskolai végzettségük) vélhetően befolyásolják, hogy milyen módon végzik az etnikai besorolást. Ennél is fontosabb az a tény, hogy míg az első kérdezőbiztos a szűrőfelmérés során nem tudta, hogy a megkérdezett miként vélekedik önmagáról, a második kérdezőbiztos ítéletét a mi kérdőívünk lekérdezése után alkotta meg, tehát már ismerte a válaszadó

önidentifikációját. Ha a megkérdezett azt mondta, hogy ő bizony nem cigány, akkor – vélhetően – nehezebb volt a kérdezőbiztosnak az állítani róla, hogy mégiscsak az.

Az 1. táblázat azt mutatja, hogy a három ország között számottevő különbségek vannak a besorolások konzisztenciáját illetően.

1. táblázat

A szűrővizsgálat során romának minősített válaszadók megoszlása a kérdőíves vizsgálat kérdezőbiztosának minősítése szerint (%)

	Bulgária	Magyarország	Románia
A második kérdezőbiztos romának minősíti a válaszadót, és biztos az ítéletében	87,2	48,5	37,5
A második kérdezőbiztos romának minősíti a válaszadót, de nem biztos az ítéletében	6,5	16,3	34,2
A második kérdezőbiztos nem minősíti romának a válaszadót, akit a szűrőfelmérés kérdezőbiztosa romának ítélt	6,3	35,2	28,3
A szűrőfelmérés során romának minősített összes válaszadó (%)	100,0	100,0	100,0
N	524	481	368

Bulgáriában a két kérdezőbiztos által végzett besorolás nagyon hasonló: az eseteknek majdnem kilencven százalékában a második kérdezőbiztos is romának kategorizálta azt a válaszadót, akit az első kérdezőbiztos annak minősített. Ezzel szemben Magyarországon több mint egynegyed, Romániában több mint egyharmad azoknak az aránya, akiket a szűrővizsgálat kérdezőbiztosa cigánynak minősített, de a kérdőíves adatfelvétel kérdezőbiztosa nem sorolt a cigányok közé. Mindez – ismételjük meg – úgy történt, hogy a két adatfelvétel kérdezőbiztosa nem ismerhette egymás ítéletét.

Az 1. táblázat azt mutatja, hogy az etnikai határok különböző erősségűek a különböző országokban (esettanulmányainkból tudjuk, hogy e határok időben is módosulnak: merevebbek a posztkommunizmus időszakában, mint az államszocializmus alatt voltak). Minden kétségtelen különbség ellenére a kérdezőbiztost itt olyan „átlagember”-nek tekintjük, aki valamiféle ítéletet akar alkotni annak a személynek az etnicitását illetően, akit ugyan nem ismer, de akivel már több mint egyórás interjút készített. Adataink alapján feltételezhetjük, hogy a bolgárok szinte mind ugyanarra a következtetésre jutnak, ha azt latolgatják, hogy beszélgetőpartnerük cigány-e. Magyarországon és Romániában ezzel szemben a minősítések sokkal kevésbé „megbízhatóak”: mindössze az esetek mintegy kétharmadában kapunk többé-kevésbé konzisztens ítéletet. A romákat a nem romáktól elválasztó határvonal sokkal élesebb Bulgáriában, mint Magyarországon és Romániában.

Adataink a magyar és román etnikai határvonalak képlékenységét más módon is tükrözik. Kérdezőbiztosainktól ugyanis azt is megkérdeztük, hogy mennyire biztosak a megkérdezettek etnikai besorolásával kapcsolatban alkotott ítéleteiket illetően. Bulgáriában a kérdezőbiztosok igen nagy mértékben biztosak abban, hogy az ítéletük helyes. Ezzel szemben Magyarországon a második kérdezőbiztosok egyhatoda bizonytalan ítéletében, és Romániában a második kérdezőbiztosoknak már az egyharmada gondol-

ta azt, hogy könnyen tévedhetett, amikor valakit cigánynak minősített. Romániában tehát az etnikai határvonal még képlékenyebbnek tűnik, mint Magyarországon.

2. táblázat

Az önmagukat romának minősítők aránya azok körében, akiket a szűrővizsgálat kérdezőbiztosa romaként kategorizált (%)

	Roma
Bulgária	73,3
Magyarország	36,8
Románia	30,7

Óriási különbségek vannak országaink között abban a tekintetben is, hogy a válaszadó önidentifikációja mennyire esik egybe a kérdezőbiztosi besorolással. A szűrőfelmérés során a kérdezőbiztos által romának vélteknek Magyarországon csak valamivel több, Romániában pedig csak valamivel kevesebb mint egyharmada tekinti magát romának. Ez az arány Bulgáriában hetven százalék felett van. Ez természetesen befolyásolhatta a második kérdezőbiztost is ítéletének megalkotásában, hiszen a második kérdezőbiztos minősítése ugyanannak a kérdőívnek a végén történt, amelyekben az önidentifikációra vonatkozó kérdés is szerepelt. Ezért különösen figyelemre méltó, hogy Romániában és Magyarországon azon esetek mintegy felében, amikor a szűrőfelmérésben romának nyilvánított megkérdezett magát nem romának deklarálta, a második kérdezőbiztos – olykor bizonytalankodás nélkül – ennek ellenére cigánynak minősítette a válaszadót.

Bulgáriában egészen más a helyzet. Bulgáriában annak a 27 százaléknak, akiket a szűrővizsgálatban az első kérdezőbiztos romának minősített, de akik a mi felmérésünk során nem identifikálták magukat cigányként, mintegy a kétharmada azt mondta magáról, hogy török. Ez a roma önidentifikáció rejtett formájának tekinthető. A muzulmán romák igen gyakran töröknek tekintik magukat, ami azonban nem annyira cigányságuk tagadása, mintsem annak a hangsúlyozása, hogy ők „nem olyan cigányok”, mint a nem muzulmánok. Így értelmezték ezt a mi saját felmérésünkben az etnikai besorolást végző második kérdezőbiztosok is.

Az eddig bemutatott két táblázat azt a feltevést támasztja alá, mely szerint a roma etnicitás meghatározása jelentős mértékben változik országonként, és függ attól is, hogy ki végzi el a klasszifikációt. Bulgáriában elég magas fokú a társadalom tagjai között az egyetértés abban a tekintetben, hogy ki cigány – pusztán a muzulmán cigányok kívánják valamelyest árnyalni ezt az egységes társadalmi ítéletet. Ezzel szemben Magyarországon és Romániában azoknak, akiket a társadalmi környezetük cigánynak tekint, a nagyobb fele kérdőíves szituációban (korábban láttuk, hogy népszámlálási összeírások során még ennél is magasabb arányban) nem fogadja el ezt az ítéletet, s önmagát nem tekinti cigánynak.

Bár nem elemeztük még részletesen a szakértői besorolásokat, a magyar adatok áttekintése alapján annyi így is elmondható, hogy a szakértői besorolások elég közel esnek a kérdezőbiztosi minősítésekhez, ezzel szemben igen sokan, akiket a szakértők és a kérdezőbiztosok is cigánynak véltek, nem tartják magukat cigánynak.

Azt a tényt, hogy Bulgáriában ilyen világosan vannak az etnikai határok megvonva, két tényezőnek tulajdoníthatjuk. A 3. táblázat azt mutatja, hogy Bulgáriában sokkal erősebb az etnikai alapú lakóhelyi szegregáció, mint a másik két országban. A bulgáriai romák 77 százaléka él cigánytelepen vagy olyan szegénynegyedben, ahol a népesség nagyobb része cigány. Magyarországon a cigányságnak csak 34 százaléka él ilyen körülmények között, ugyanez az arányszám Romániában mindössze 28 százalék. A 2. és 3. táblázatok hasonlósága figyelemre méltó: az önmagát romának minősítő és az etnikai alapon szegregált körülmények között lakó népesség között igen jelentősnek tűnik az átfedés.

3. táblázat

A roma népesség lakóhelyi szegregációja országoként (%)

	Bulgária	Magyarország	Románia
Cigánytelep	56,2	11,6	10,9
A népesség nagyobb része roma	21,0	22,5	17,1
A népesség nagyobb része nem roma szegény	11,7	26,0	27,4
Se romák, se szegények nem koncentrálnak a negyedben (településben)	11,1	39,9	44,6
A szűrővizsgálatban romának minősített összes válaszadó	100,0	100,0	100,0
N	524	481	368

A lakóhelyi szegregáció azonban csak egyike azoknak a mechanizmusoknak, melyek merevebben vonják meg az etnikai határvonalakat – a nyelv hasonló szerepet játszik. A cigány anyanyelvűek felmérésünk tanúsága szerint általában romának vallják önmagukat.

Adataink azt bizonyítják, hogy a vizsgált országok között számottevő különbségek vannak az etnikai klasszifikációs rendszerek tekintetében. A bolgár etnikai klasszifikációs rendszer stabilabb, az etnikai határok merevebbek, mint a másik két országban. Mondhatnánk azt is, hogy a bulgáriai rendszer – legalábbis az etnikai határok merevségének vonatkozásában – inkább ahhoz hasonlít, amit az Egyesült Államokból ismerünk, a román és magyar rendszer viszont inkább a brazilra emlékeztet. Ez annál inkább figyelemre méltó, mert ez esetben romák, míg az amerikai és brazil esetben feketék klasszifikációjáról van szó. Korábban azt gondoltuk, hogy antropológiai okok miatt a feketék klasszifikációs rendszere sokkal merevebb, mint a cigányoké. Kutatási eredményeink azt a feltevést látszanak alátámasztani, hogy az etnikai klasszifikációban az antropológiai, biológiai vagy genetikai tényezőknek viszonylag csekély a jelentősége, és az alapvetően társadalmi mechanizmusok határozzák meg.

Irodalom

- Barth, Frederick 1969. Introduction. In Barth, F. (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little, Brown and Company
- Csepeli, György 2001. *Social Psychological Roots of Discrimination against the Roma minority in Eastern Europe*. Paper presented at the joint meeting of the Law and Society Association and Research Committee on Sociology of Law held in Budapest, July 4–7, 2001.
- Davidova, E. 1995. *Romano drom – Cesty romu: 1945–1990*. Olomouc: Univerzita Palackeovo v Olomouci
- Emigh, Rebecca J.–Iván Szelényi (eds.) 2001. *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport, CT: Praeger
- Emigh, Rebecca–Éva Fodor–Iván Szelényi 2001. The racialization and feminization of poverty? In Emigh, Rebecca J.–Iván Szelényi (eds.): *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport, CT.: Praeger, 1–32.
- Eschbach, Karl–Christina Gomez 1998. Choosing Hispanic identity: Ethnic identity switching among respondents to high school and beyond. *Social Science Quarterly*, 79 (1): 74–90.
- Ferrante, John–Prince Brown, Jr. (eds.) 1998. *The Social Construction of Race and Ethnicity in the United States*. New York: Longman
- Havas Gábor–Kemény István–Kertesi Gábor 1998. A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, (3)
- Kemény István 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet
- Kemény István 1997. A magyarországi roma (cigány) népességről (két felmérés tükrében). *Magyar Tudomány*, (6)
- Kertesi Gábor 1998. Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika*, március.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor 1998. *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest: Socio-Typo
- Ladányi János 1996. Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, 51 (4)
- Ladányi János–Szelényi Iván 1998. Ki a cigány? *Kritika*, (3)
- Telles, E. (megjelenés alatt). Racial Ambiguity among the Brazilian population. *Ethnic and Racial Studies*.
- Telles, E.–Nelson Lim 1998. Does it matter who answers the race question? Racial classification and income inequality in Brazil. *Demography*, 35 (4), November: 465–74.
- Wade, Peter 1997. *Race and Ethnicity in Latin America*. Chicago: Pluto Press
- Waters, Mary 1992. *Ethnic Options*. Berkeley: University of California Press
- Waters, Mary 1999. The social construction of race and ethnicity – Some examples from demography. In Denton, Nancy–Stewart Tolnay (eds.): *American Diversity: A Demographic Challenge for the Twenty-First Century*. Albany: State University of New York Press